भाषासूत्रम् – ३

क्रियापदानि–२

लट्लकार: (वर्तमानकाल:) आत्मनेपदम्

भाष् (१ आ.प.)

	ए.व.	द्वि.	ब.व.
प्रथमपुरुष:	भाषते १	भाषेते २	भाषन्ते ३
मध्यमपुरुष:	भाषसे ४	भाषेथे ५	भाषध्वे ६
उत्तमपुरुष:	भाषे ७	भाषावहे ८	भाषामहे ९

आ. प. प्रत्यया:

	ए.व.	द्वि.	ब.व.
प्र.पु.	ते १	इते २	अन्ते ३
म. पु.	से ४	इथे ५	ध्वे ६
उ.पु.	इ ७	वहे ८	महे ९

क्रियापदसूत्रम् – (मूलधातु: + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्यय: = क्रियापदम्
(आदेश:) (चिह्नम्)

गण:	विकरणम्	उदाहरणम्
प्रथम:	अ	भाषते
चतुर्थ:	य	युध्यते
षष्ठ:	अ	दिशते
दशम:	अय	पूजयते

भाषते = भाष् + अ + ते

भाष् ↓ मूलधातु:
अ ↓ गणविकरणम्
ते ↓ प्रत्यय:

वन्द् (१ आ.प.) = वन्द् + अ = वन्द + ते = वन्दते

युध् (४ आ.प.) = युध् + य = युध्य + ते = युध्यते

दिश् (६ आ.प.) = दिश् +अ = दिश + ते = दिशते

पूज् (१० आ.प.) = पूज् +अय = पूजय + ते = पूजयते

वन्द् १ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
म. पु.	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
उ.पु.	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

युध् ४ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	युध्यते	युध्येते	युध्यन्ते
म. पु.	युध्यसे	युध्येथे	युध्यध्वे
उ.पु.	युध्ये	युध्यावहे	युध्यामहे

दिश् ६ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	दिशते	दिशेते	दिशन्ते
म. पु.	दिशसे	दिशेथे	दिशध्वे
उ.पु.	दिशे	दिशावहे	दिशामहे

पूज् १० आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	पूजयते	पूजयेते	पूजयन्ते
म. पु.	पूजयसे	पूजयेथे	पूजयध्वे
उ.पु.	पूजये	पूजयावहे	पूजयामहे

कृ आ.प. लट्लकारः

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म. पु.	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ.पु.	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

केचन धातवः परस्मैपदिनः (उदा. गच्छति, पठति), केचन धातवः आत्मनेपदिनः (उदा. वन्दते, भाषते), केषाञ्चन धातूनां परस्मैपदरूपाणि तथा आत्मनेपदरूपाणि अपि भवन्ति अतः ते धातवः उभयपदिनः(उदा.बोधति/बोधते, क्षिपति/क्षिपते दिशति/दिशते, करोति/कुरुते, पूजयति/पूजयते)

उपसर्गाः ।

चौरः अजां हरति ।

बालकः उद्याने विहरति ।

वीरः शत्रुं प्रहरति ।

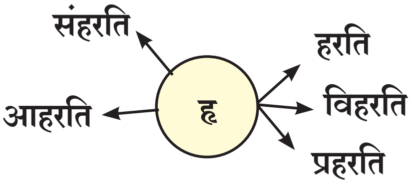

'हृ' धातोः एव एतानि रूपाणि ।

- अत्र सम्, आ, वि, प्र, इत्यादयः शब्दांशाः धातोः पूर्वं दृश्यन्ते । एते एव उपसर्गाः ।
- उपसर्गाः २२ सन्ति । (प्र, अप, उप, अव) (परा, आ) (परि, अधि, अपि, अति, वि, अभि, प्रति, नि) (सु, अनु) (सम्, उद्, निस्, निर्, दुस्, दुर्)
- उपसर्गकारणात् कदाचित् धातोः अर्थः परिवर्तते । यथा गच्छति-आगच्छति । वदति-प्रतिवदति ।
- उपसर्गाः कदाचित् धातोः अर्थं पोषयन्ति । यथा शोभते-सुशोभते । लसति-विलसति । राजते-विराजते ।

- उपसर्गकारणतः कदाचित् धातोः पदपरिवर्तनं भवति । यथा जि-जयति किन्तु वि+जि = विजयते (आ.प.), स्था-तिष्ठति किन्तु प्र+ स्था = प्रतिष्ठते (आ.प.), गम्- गच्छति किन्तु सम्+ गम् = सङ्गच्छते(आ.प.), रम्-रमते किन्तु वि + रम् = विरमति (प.प.)

भाषाभ्यासः

१. योग्यम् उपसर्गं योजयत ।

प्र/सम्/वि/परि/अव/आ/अप

१. चौरः धनम् ____ हरति ।
२. भूपः शत्रुं ____ हरति ।
३. वैद्य रोगं ____ हरति ।
४. बालकः उद्याने ____ हरति ।
५. देवी राक्षसं ____ हरति ।
६. जनः पर्वतम् ____ रोहति ।
७. बालिका पर्वतात् ____ रोहति ।

२. उपसर्गसहितं क्रियापदं लिखत वाक्यं च पूरयत ।

१. माता आपणात् _____ । (आ+गम्-गच्छ्)
२. बालकः देवं ________ । (प्र+नम्)
३. सेविका जलम् ________ । (आ+नी-नय्)
४. रजकः वस्त्राणि _____ । (प्र+क्षल्-क्षाल्)
५. आचार्यः विद्यालयात् ________ (निर्+गम्)
६. शिक्षकः समस्यां________। (परि+हृ-हर्)
७. वानरः वृक्षात् ________ । (उत्+पत्)
८. बालः जननीम् ________ । (अनु+सृ-सर्)

३. उपसर्गसहित-गम् धातोः अर्थं जानीत, स्वभाषया लिखत, वाक्ये प्रयोगं कुरुत च ।

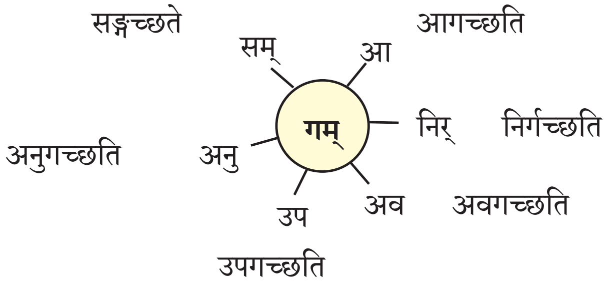

नामानि - २

'इ' कारान्तं पुंलिङ्गं नाम 'कवि' (कवि = क् + अ + व् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कविः	कवी	कवयः	**प्रथमा**
कविम्	कवी	कवीन्	**द्वितीया**
कविना	कविभ्याम्	कविभिः	**तृतीया**
कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः	**चतुर्थी**
कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः	**पञ्चमी**
कवेः	कव्योः	कवीनाम्	**षष्ठी**
कवौ	कव्योः	कविषु	**सप्तमी**
हे कवे	हे कवी	हे कवयः	**सम्बोधनम्**

कविसदृशाः अन्ये इकारान्ताः पुंलिङ्गशब्दाः-
मुनि, ऋषि, रवि, हरि, पाणि, यति, मारुति, भूपति, कपि, अलि, गिरि, अरि, वह्नि, मणि इत्यादयः ।

‘इ’कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम मति (मति = म् + अ + त् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मतिः	मती	मतयः	**प्रथमा**
मतिम्	मती	मतीः	**द्वितीया**
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	**तृतीया**
मतये/मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	**चतुर्थी**
मतेः/मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	**पञ्चमी**
मतेः/मत्याः	मत्योः	मतीनाम्	**षष्ठी**
मतौ/मत्याम्	मत्योः	मतिषु	**सप्तमी**
हे मते	हे मती	हे मतयः	**सम्बोधनम्**

मतिसदृशाः अन्ये शब्दाः– भूमि, बुद्धि, प्रीति, कीर्ति, श्रुति, स्मृति, रुचि, शक्ति, धृति, ओषधि, वनस्पति इ.

‘इ’कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वारि (वारि = व् + आ + र् + इ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वारि	वारिणी	वारीणि	**प्रथमा**
वारि	वारिणी	वारीणि	**द्वितीया**
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	**तृतीया**
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	**चतुर्थी**
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	**पञ्चमी**
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	**षष्ठी**
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	**सप्तमी**
हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	**सम्बोधनम्**

वारिसदृशाः अन्ये शब्दाः– शुचि, सुरभि, भूरि इत्यादयः ।

‘ई’कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम नदी (नदी = न् + अ + द् + ई)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नदी	नद्यौ	नद्यः	**प्रथमा**
नदीम्	नद्यौ	नदीः	**द्वितीया**
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	**तृतीया**
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	**चतुर्थी**
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	**पञ्चमी**
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	**षष्ठी**
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	**सप्तमी**
हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	**सम्बोधनम्**

नदीसदृशाः अन्ये शब्दाः– जननी, कूपी, नारी, युवती, नगरी, मही, वापी, लेखनी, अङ्गनी, सम्मार्जनी, रुक्मिणी, घटी, नखकृन्तनी, सरस्वती, स्थाली, दासी इत्यादयः ।

विशेषणम्

एषः बालकः । एतस्य नाम अजयः ।
अजयः उत्तमः बालकः ।
अजयः स्वस्थः कार्यतत्परः च बालकः ।

अत्र उत्तमः, चतुरः, स्वस्थः, कार्यतत्परः एते शब्दाः अजयः कीदृशः अस्ति इति कथयन्ति । अतः एते शब्दाः अजयस्य विशेषणानि ।

यः शब्दः नामपदस्य विषये अधिकं कथयति, तद् विशेषणम् । यस्य विषये ज्ञापनं भवति, सः विशेष्यः ।

नूतनः ग्रन्थः।	नूतना कविता।	नूतनं काव्यम् ।
कीदृशः ग्रन्थः ?	कीदृशी कविता ?	कीदृशं काव्यम् ?
नूतनः ग्रन्थः ।	नूतना कविता ।	नूतनं काव्यम् ।

अत्र विशेष्यस्य यद् लिङ्गम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य लिङ्गं वर्तते ।

नूतनौ ग्रन्थौ ।	नूतनाः ग्रन्थाः ।
नूतने कविते ।	नूतनाः कविताः ।
नूतने काव्ये ।	नूतनानि काव्यानि ।

अत्र विशेष्यस्य यद् वचनम् अस्ति, तदेव विशेषणस्य वचनं दृश्यते ।

नूतनस्य ग्रन्थस्य । नूतनात् ग्रन्थात् । नूतनेषु ग्रन्थेषु ।
नूतनायां कवितायाम् । नूतनया कवितया । नूतनायै कवितायै ।
नूतनेन काव्येन । नूतनाभ्यां काव्याभ्याम् । नूतनयोः काव्ययोः ।

एतेषु उदाहरणेषु विशेष्यस्य या विभक्तिः, सा एव विभक्तिः विशेषणस्य अपि वर्तते ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥

भाषाभ्यासः

अधोनिर्दिष्टानि विशेषण-विशेष्य-शब्दयुग्मानि चिनुत ।

सुन्दरी	आचार्यौ	श्वेतौ	छात्राः
सूत्रम्	आवश्यकः	कुसुमम्	माला
नेत्रे	पूज्यौ	कृतज्ञाः	आहारः
दीर्घम्	कृष्णे	कोमलम्	बकौ